

УДК: [343.98:159.9]:343.13
ORCID: 0000–0 003-1649- 6437
e-mail: chernygennadiy@gmail.com

ORCID: 0000–0002-1535- 3912
e-mail: kostenko884@gmail.com

Hennadii O. Chorny,
Associated Professor at the Department
of Criminalistics
(The Yaroslav Mudriy National Law
University)

Чорний Геннадій Олексійович,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

Maryna V. Kostenko,
Associated Professor at the Department
of Criminalistics
(The Yaroslav Mudriy National Law
University)

Костенко Марина Володимирівна,
доцент кафедри криміналістики
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ

FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXPERTISE IN CIVIL PROCEDURE: MAIN DIRECTIONS AND SPECIFICITIES OF APPOINTMENT

Анотація. Стаття присвячена проблемі призначення судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві. Психологічна експертиза в цивільному судочинстві встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки. Відповідно до цивільного процесуального законодавства України суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов як з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо та при умові, що сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності. Автор

розглядає теоретичні питання щодо визнання недійсними правочинів, які були вчинені внаслідок «вадів волі», до яких відносить - вчинення правочину під впливом помилки; - вчинення правочину під впливом обману; - вчинення правочину під впливом насильства. Особлива увага приділяється розгляду таких важливих психологічних дефініцій як воля, складний вольовий акт та його критерії.

Окремо досліджуються такі критерії вольової дії як те, що вольова дія усвідомлена, цілеспрямована, навмисна, прийнята до здійснення за власним свідомим рішенням; вона є необхідною за соціальним або особистими причинами та це дія, якій властивий дефіцит спонукання або гальмування; вихідної сили мотиву недостатньо для того, щоб цю дію почати, підтримати або припинити; це дія, початок, продовження або припинення якої забезпечується додатковим спонуканням за допомогою навмисної зміни (трансформації) її смислу. Особливу увагу дослідник приділяє таким поняттям як «психологічний вплив» та залежно від особливостей його застосування розрізняє: - інформування (передача інформації); - переконання (вплив на контрагента з метою змінити позиції; - навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності до одержуваної інформації). Під «навіюванням» розуміється процес одностороннього, активного й персоніфікованого впливу однієї людини на іншу людину та/або групу людей, вчинений за допомогою мовного повідомлення, й характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, цивільне судочинство, недійсність правочину.

Summary. The article is devoted to the problem of appointing a forensic psychological examination in civil proceedings. Psychological examination in civil proceedings establishes those features of mental activity and their manifestations in a person's behavior, which have legal significance and cause certain legal consequences. In accordance with the civil procedural legislation of Ukraine, the court appoints an

expert examination in a case under a set of conditions such as clarifying the circumstances that are significant for the case, necessary special knowledge in a field other than law, without which it is impossible to establish the relevant circumstances and under the condition that the parties (by the party) appropriate expert opinions on the same issues are not provided or expert opinions raise doubts about their correctness. The author considers theoretical issues regarding the invalidation of deeds committed as a result of "defects of the will", which includes - committing a deed under the influence of error; - committing a deed under the influence of deception; - committing a deed under the influence of violence. Special attention is paid to consideration of such important psychological definitions as will, a complex volitional act and its criteria.

Such criteria of volitional action are separately investigated as a volitional action realized, purposeful, intentional, accepted to realization after an own conscious decision; she is necessary after social or by the personal reasons and it is an action that peculiar deficit of motive or braking; initial force of reason not enough in an order to begin this action, to support or stop; it is an action, beginning, continuation or stopping of that is provided by an additional motive by means of intentional change (transformation) of its meaning. The researcher pays special attention to such concepts as "psychological influence" and, depending on the features of its application, distinguishes: - informing (transmission of information); - persuasion (influence on the counterparty with the aim of changing positions); - suggestion (influence associated with lowering awareness and criticality of received information). "Suggestion" means the process of one-sided, active and personalized influence of one person on another person and/or group of people, carried out with the help of a verbal message, and is characterized by an unconscious perception of what is suggested.

Keywords: Forensic psychological examination, civil proceedings, invalidity of the deed.

Постановка проблеми. При призначенні судово-психологічної експертизи в кримінальному судочинстві виникають деякими спірні питання щодо одержання даних, які дозволяють зрозуміти поведінку підозрюваних (обвинувачених), потерпілих, правильно кваліфікувати їх дії. Висновки експертів-психологів дозволяють встановити обставини вчинення кримінального правопорушення, які впливають на ступень вини та/або виключають її взагалі.

Стан опрацювання обраної проблематики, аналіз останніх публікацій та досліджень. Теоретичною основою роботи послужило ретельний аналіз та вивчення останніх наукових розробок та публікацій фахівців у галузі юридичної психології – В.Л. Васильєва, А.В. Дулова, В.В. Романова, В.О. Коновалової, В.Ю. Шепітько тощо. Практичною основою є вивчення на аналіз судової практики Верховного Суду.

Метою статті є встановлення та дослідження основних напрямків призначення судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві; розгляд психологічних явищ, які встановлюють підстави визнання правочину недійсним; кола питань, які розглядає експерт-психолог та підкріплення наукових положень практичними рішеннями Верховного Суду.

Виклад основного матеріалу. Судово-психологічна експертиза розглядається як експертне дослідження, предметом якого є факти, що належать до психічної діяльності людини і мають значення для органів правосуддя [1, с. 258-261].

Психологічна експертиза в цивільному судочинстві встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Відповідно до п.п. 1. та 2 ч. 1 ст. 103 Цивільного процесуального кодексу України (далі - ЦПК України) «...Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов: 1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких

встановити відповідні обставини неможливо; 2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності».

Об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку. Психологічна експертиза також може бути часткою комплексного експертного дослідження, якщо в органу , який призначив експертизу, виникають питання, вирішення яких потребує синтезування спеціальних знань з різних галузей науки [2, с. 112; 3, с.29-30].

Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів;закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей.

Відповідно до ч. 1 ст. 202 Цивільного кодексу України (далі - ЦК України) *«... правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків».* Стаття 203 ЦК України передбачає, загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину: - *зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;* - *особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;* - *волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;* - *правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;* - *правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.*

Однією з головних вимог, яка пред'являється для чинності правочину є те, що волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

Воля розглядається як здатність людини досягати поставлених цілей в умовах подолання перешкод.

Воля як регуляція людиною своїх внутрішніх станів, дій і психічних процесів виступає як механізм, через який особистість регулює свої психічні функції.

Вольова дія характеризується декількома необхідними та достатніми критеріями, до числа яких відносять:

1. Свідомість і цілеспрямованість дії;
2. Відсутність властиво актуальної потреби в даній дії;
3. Необхідність при здійсненні дії свідомо переборювати перешкоди на шляху до мети;
4. Наявність віддаленого мотиву;
5. Незалежність дій від поточних обставин;
6. Підпорядкованість дій постійним і стійким мотивам [4, с. 544-548].

Основними критеріями вольової дії є: а) вольова дія усвідомлена, цілеспрямована, навмисна, прийнята до здійснення за власним свідомим рішенням; б) вона є необхідною за соціальним (зовнішнім), або особистими (внутрішніми) причинами, тобто має підстави, за якими вона приймається до виконання; в) це дія, якій властивий дефіцит спонукання або гальмування; вихідної сили мотиву недостатньо для того, щоб цю дію почати, підтримати або припинити; г) це дія, початок, продовження або припинення якої забезпечується додатковим спонуканням за допомогою навмисної зміни (трансформації) її сенсу [5, с. 67].

Правочини, які мають «вади волі» відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України визнаються недійсними. Серед зазначених правочинів з «вадами волі» зазначаються наступні: - *вчинення правочину під впливом помилки* (ст.229 ЦК України); - *вчинення правочину під впливом обману* (ст.230 ЦК України); - *вчинення правочину під впливом насильства* (ст.231 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 229 ЦК України « ...якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей майна, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням».

Яскравим прикладом є Постанова КЦС ВС від 26.10.2022 у справі № 947/32485/20 [6].

Якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 229 ЦК України).

Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним на підставі ст. 229 ЦК України повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також те, що вона має істотне значення.

Під природою правочину слід розуміти сутність правочину, яка дозволяє відмежувати його від інших правочинів. Причому природа правочину охоплюватиме собою його характеристику з позицій: а) оплатності або безоплатності (наприклад, особа вважала, що укладає договір довічного утримання, а насправді уклала договір дарування); б) правових наслідків його вчинення (наприклад, особа вважала, що укладає договір комісії, а насправді це був договір купівлі-продажу з відстроченням платежу).

Помилка, яка істотним чином впливає на формування волі сторони правочину, повинна існувати на момент його вчинення. Схематично вплив обставин, які мають істотне значення можливо відобразити таким чином: «немає істотної помилки - відсутнє вчинення правочину».

Незнання закону не включено до переліку помилок, яким надається істотне значення. Це по суті є відображенням ще римського принципу *ignorantia juris nocet* («незнання закону шкодить»).

Поза віднесенням до обставин, які можуть бути розцінені як такі, що мають істотне значення, знаходиться мотив правочину.

Мотив правочину - це стимул його вчинення і дозволяє встановити, чому саме особа вчинює правочин. Тому мотив, за яким вчинено правочин, правового значення не має. Хоча й законодавець і вказує на допустимість надання мотиву правочину значення істотної помилки у випадках, встановлених у законі. Проте таких випадків на рівні норми закону законодавець не передбачив.

Вчинення правочину під впливом помилки може розглядатися в психологічній площині разом з вчиненням правочину під впливом обману якщо помилка виникла внаслідок навмисних дій сторонніх осіб у тому числі з ознаками складу кримінального правопорушення (наприклад ст. 190 Кримінального кодексу України – шахрайство).

Під час навмисних дій сторонніх осіб, які схиляють особу до вчинення помилкових дій та/або здійснюють обман, останні використовують психологічний вплив [3, с. 17].

У психології вплив визначаються як передача інформації від одного учасника спілкування до іншого, цілеспрямоване перенесення руху та інформації від одного учасника взаємодії до іншого [7, с. 51].

У процесі спілкування психологічний вплив може здійснюватися за допомогою засобів мови. У цьому плані залежно від особливостей психологічного впливу розрізняють: 1) інформування (передача інформації); 2) переконання (вплив на контрагента з метою змінити позиції; 3) навіювання (вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості й критичності до одержуваної інформації) [8, с. 50].

Навіювання в психології визначається як процес однобічного, активного й персоніфікованого впливу однієї людини на іншу людину та/або групу людей,

вчинений за допомогою мовного повідомлення, й характеризується неусвідомленим сприйняттям того, що навіюється [9, с. 261].

В літературних джерелах вчені розрізняють наступні види навіювання: 1) Навіювання, що передує сприйняттю події; 2) навіювання в ході сприйняття події; 3) навіювання, спрямоване на подію, що вже відбулась [7, с. 51].

Відповідно до частини 1 ст.231 ЦК України «... *Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним*».

Психічний тиск розглядається в теорії психології як психічне насильство під яким слід розуміти відсутність у особи вільного волевиявлення щодо вчинення певних дій та/або прийнятих рішень. Психічне насильство передбачає прийняття заздалегідь висунутих перед особою варіантів дій поза вольового контролю з її сторони [9, с. 261].

До приблизного переліку питань до справ про визнання угоди недійсною можна віднести: - Які індивідуально-психологічні особливості має особа? - Яка особистісна значимість для особи обставин, за яких була укладена угода? - У якому емоційному стані була особа під час укладання угоди? - Чи здатною була особа з урахуванням визначених обставин повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення та реалізовувати його своїми діями? - Чи здатна була особа, з урахуванням визначених обставин, усвідомлювати - і якою мірою - фактичний зміст власних дій та їх наслідків? - Чи здатна була особа повною мірою прогнозувати наслідки власних дій? - Чи здатна була особа повною мірою усвідомлено приймати рішення, адекватне ситуації, та повною мірою усвідомлено реалізовувати його?

Висновки та пропозиції. Таким чином приймаючи до уваги вищезазначені наукові положення судово-психологічна експертиза в цивільному судочинстві спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості та поведінки людей при визнанні правочинів недійсними внаслідок

застосування відносно останніх психічного насильства, навіювання, ведення особу в оману тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шепітько В.Ю. Велика українська юридична енциклопедія. Т.20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія. Нац.акад.прав.наук України; І-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид.ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 952с.
2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5. *Офіційний вісник України*.1998. № 46. Ст. 1715.
3. Мусієнко О.В. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія. Х.: Право, 2009. 168 с.
4. Шепітько В.Ю., Коновалова В.О. Юридична психологія: підручник. Харків: Право, 2019. 288с.
5. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології. К.: Знання, КОО, 2006. 203 с.
6. Постанова КЦС ВС від 26.10.2022 у справі № 947/32485/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107050392>. (дата звернення: 11.12.2022).
7. Бандурка А.М. Юридическая психология: Терминологический словарь. Х.: ФОП Тимченко, 2005. 348 с.
8. Волошина В.В., Долинська Л.В., Савицька С.О., Темрук О.В. Загальна психологія: Практикум: Навч. посібник. К.: Каравела, 2005. 280 с.
9. Прокопенко І.Ф. Психологія. Харків. «Фоліо». 2012. 862 с.